

Інна ДЕМУЗ,
доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
(Україна, Переяслав-Хмельницький)
demuz_inna@ukr.net

КНИЖКОВА ПРОДУКЦІЯ І ТЕМАТИЧНИЙ РЕПЕРТУАР «БЛАГОДІЙНОГО ТОВАРИСТВА З ВИДАННЯ ЗАГАЛЬНОКОРИСНИХ І ДЕШЕВИХ КНИГ»

У статті розглянуто видавничу діяльність «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» – організації, що виникла в Санкт-Петербурзі в 1898 р. за сприяння українських громадських діячів. Проаналізовано книжкову продукцію, яка виходила друком на початку ХХ ст. під грифом Благодійного товариства. Визначено тематичний репертуар видань, який формувався переважно брошурами на сільськогосподарські, економічні, громадсько-політичні, історичні теми, белетристикою тощо. Відзначено внесок товариства у процеси створення і розповсюдження україномовної книги серед широких верств населення.

Ключові слова: «Благодійне товариство з видання загальнокорисних і дешевих книг», книгодрукування, науково-популярні брошури, цензура, видавнича діяльність, рукописи.

Літ. 15.

Inna DEMUZ,
Ph. D in History, the Head of Documentation Department,
SHEI Hryhoriy Skovoroda Pereyaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University
(Ukraine, Pereyaslav-Khmelnytskyi) demuz_inna@ukr.net

BOOK OUTPUT AND THEMATIC REPERTORY OF «CHARITABLE SOCIETY FOR PUBLICATION OF UNIVERSALLY BENEFICIAL AND CHEAP BOOKS»

The article analyzes the publishing of «Charitable Society for Publication of Universally Beneficial and Cheap Books», an organization that emerged in Saint Petersburg in 1898 with the assistance of Ukrainian public figures. It analyzes the book output that was published in the early XX century marked as Charitable Society. The article defines the thematic repertory of publications which was formed mainly of brochures on agricultural, economic, social and political, historical topics, fiction, etc. It notes the contribution of the society to the processes of the development and spread of Ukrainian books to the great segment of the people.

Key words: «Charitable Society for Publication of Universally Beneficial and Cheap Books», book printing, scientific brochures, censorship, publishing, manuscripts.

Ref. 15.

Інна ДЕМУЗ,
доктор исторических наук, доцент, заведующая кафедрой документоведения
ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени
Григория Сковороды»(Украина, Переяслав-Хмельницкий) demuz_inna@ukr.net

КНИЖНАЯ ПРОДУКЦИЯ И ТЕМАТИЧЕСКИЙ РЕПЕРТУАР «БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОГО ОБЩЕСТВА ИЗДАНИЯ ОБЩЕПОЛЕЗНЫХ И ДЕШЕВЫХ КНИГ»

В статье рассмотрена издательская деятельность «Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг» – организации, которая возникла в Санкт-Петербурге в 1898 г. при содействии украинских общественных деятелей. Проанализирована книжная продукция, вышедшая в начале XX в. под грифом Благотворительного общества. Определён тематический репертуар изданий, который формировался преимущественно брошюрами на сельскохозяйственные, экономические, общественно-политические, исторические темы, беллетристикой и т. п. Отмечен вклад общества в процесс создания и распространения украиноязычной книги среди широких слоев населения.

Ключевые слова: «Благотворительное общество издания общепольных и дешевых книг», книгопечатание, научно-популярные брошюры, цензура, издательская деятельность, рукописи.

Лит. 15.

Постановка проблеми. Книговидавнича справа завжди була важливою складовою національно-культурного розвитку будь-якої держави та суспільства. Видавнича продукція відігравала і продовжує відігравати значну роль у підвищенні національної свідомості громадянства, здійснюючи реальний вплив на широкі читацькі кола. Так як український національний рух кінця XIX – початку XX ст. залишається однією з найсуперечливіших сторінок історії через його багаторічне замовчування радянськими істориками та невивченість до цього часу багатьох архівних матеріалів, то тема боротьби української інтелігенції за поширення рідного слова через друковану продукцію на сьогодні є актуальною. Адже продовжується становлення літературного й публіцистичного слова в Україні, функціонують, хоча й з великими труднощами, вітчизняні видавництва та книгарні. Багаторічний досвід друкування книг і брошур видавництвами кінця XIX – початку XX ст. може використовуватися сьогоднішніми фахівцями даної сфери. Співробітники видавництв належать до тих культурних діячів, чий внесок у становлення книговидавничої справи нині розцінюється як визначний. Саме їхніми зусиллями закладено основи професійної діяльності у галузі книговидання, їхніми принципами, зокрема засадами редакційно-видавничої діяльності, користувалися пізніші видавничі осередки.

Першорядне значення у забезпеченні книгою країни з середини XIX до початку XX ст. мала діяльність столичних – тобто санкт-петербурзьких і московських видавничих фірм, – М. Й. Вольфа, А. Ф. Маркса, О. С. Суворіна, Ф. Ф. Павленкова, І. Д. Ситіна, К. Т. Солдатенкова та ін. У Східній Україні заходи російського самодержавства, відверто спрямовані на придушення української національної культури, різко негативно позначилися на її розвитку: практично вся друкована продукція видавалася російською мовою. Особливе місце серед тогочасних столичних видавництв займало україномовне «Благодійне товариство з видання загальнокорисних і дешевих книг», досвід діяльності якого наразі залишається маловивченим.

Аналіз досліджень. Запропонована нами проблема досі не була предметом окремого дослідження. Фактичний матеріал розпорошений у значному масиві опублікованих робіт загального характеру. У працях досліджувалися, переважно, питання видання і розповсюдження книг; низка видань присвячувалася висвітленню діяльності окремих друкарень, видавничих центрів. У дорадянський період увагу дослідників, насамперед, привертало питання функціонування друкарень, практичної діяльності

окремих осіб, пов'язаних з друкарством, книговидавництвом і книготоргівлею. У радянські роки розроблялася переважно тематика, пов'язана з розвитком громадсько-політичної літератури, діяльністю видавництва з чітко визначеною ідеологічною тематикою. Досліджувалися окремі питання видання наукової, художньої, а також – в обмежених формах – україномовної літератури. Слід відзначити, що російськомовне книговидавництво науковцями вивчалось більш інтенсивно порівняно з україномовним. Це привело до того, що, фактично, історія «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» довгий час залишалася на дослідницькому маргінесі. Лише з отриманням Україною незалежності ця тема частково почала цікавити істориків видавничої справи, проте і в сучасних дослідженнях книжкова продукція і тематичний репертуар Благодійного товариства ґрунтовно не відображені: присутня лише інформація довідкового характеру про товариство [1; 11]. Серед розвідок останніх років слід згадати публікацію О. Степченко, у якій висвітлена діяльність Благодійного товариства щодо видання «Кобзаря» [15], а також кілька статей і розділ у колективній монографії автора даної розвідки [2–4].

Виходячи з цього, **метою дослідження** є аналіз книжної продукції та тематичного репертуару «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» протягом перших двох десятиліть ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Ініціатором створення «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» у Санкт-Петербурзі був відомий письменник В. Лесевич, а організатором – генерал М. Федоровський. За підписання останнього 19 листопада 1898 р. Міністерство внутрішніх справ підтвердило статут товариства з чіткою метою допомагати релігійно-моральному розвитку й економічному благополуччю українського народу. Як легальна організація товариство розпочало діяльність у наступному, 1899 р. [5, 14]. Товариство мало видавати схвалені цензурою дешеві та доступні по викладу і мові книги, як релігійно-морального змісту, так і за всіма галузями сільськогосподарських і промислових знань, а також художнього змісту [6, 1]. Члени Ради товариства з перших днів свого існування вирішили видавати друковану продукцію лише українською мовою.

Протягом періоду існування Благодійного товариства його видання були удостоєні бронзової медалі Міністерства землеробства і державного майна на сільськогосподарській виставці в Єдинцях у 1904 р., схвального відгуку і срібної медалі Ростовського-Дону відділу Московського сільськогосподарського товариства на с/г виставці в Кривому Розі 1905 р., Малої золотої медалі на Південно-руській обласній сільськогосподарській, промисловій та кустарній виставці в Катеринославі 1911 р., почесного диплому Лубенського сільськогосподарського товариства на с/г і кустарно-промисловій виставці в Лубнах 1913 р. [10].

У «Правовому віснику» за 21 грудня 1901 р. № 278 відзначалося, що з моменту початку видавничої діяльності (1899 р.) до 1901 р. товариством видруковано 19 видань українською мовою [7, 85], зокрема:

«Корисні звірятка – кажан, їжак та крід» О. Степовика (ціна 3 коп.): брошура знайомить з життям цих тварин, розвінчуючи «упереджене ставлення селян до них». Видання містить три рисунки; допущене в бібліотеки нижчих сільськогосподарських шкіл Міністерства землеробства і державного майна;

«Про городину» О. Степовика (ціна 5 коп.): друге видання брошури; автор знайомить з раціональними прийомами городництва. Зміст брошури наступний: 1. Звідки взялася наша городина. 2. Про місце городництва. 3. Як висівати насіння і яке. 4. Як

доглядати городину далі, – про полоття, поливання та обгортуння. 5. Що треба робити, щоб мати погоже насіння. 6. Про розсадник та догляд розсади. 7. Як чергувати засів городини. 8. Городина, що розводиться на землі, піддобрений (*підживлений* – І. Д.) того ж року (капуста, огірки, диня, гарбуз, соняшник, мак, редиска). 9. Городина, котру треба розводити на другий рік після піддобрювання (кавун, баклажан, буряк, редька, ріпа, морква, петрушка, пастернак, кріп, кукурудза, картопля). 10. Городина, котру треба розводити на третій рік після піддобрювання (горох, квасоля, боби, чечевиця, цибуля, часник). Брошура схвалена для бібліотек нижчих сільськогосподарських і садових шкіл Міністерства землеробства і державного майна [7, 85];

«*Молодеча боротьба*» Ганни Барвінок (ціна 1 коп.); «*Орися*» П. Куліша (ціна 2 коп.); «*Вірна пара. В осені літо. Спасенна пара*» Ганни Барвінок (ціна 3 коп.). Усі три брошури містять художні оповідання з народного життя; прикрашені малюнками;

«*Бджільництво – догляд за звичайною і рамковою пасікою*» Ф. Немоловського (ціна 3 коп.): викладені основи раціонального бджільництва у розділах: 1. Природна історія бджіл (загальні свідчення про бджоли). 2. Життя бджоли (праця бджоли, її хвороби та вороги, вибір місця для пасіки, медоносні трави, системи вуликів). 3. Догляд за пасікою (догляд за бджолами відповідно пір року). Брошура схвалена для навчальних закладів Міністерства землеробства і державного майна;

«*Оповідання про Антона Головатого та про початок чорноморського козацького війська*» М. Комаря (ціна 5 коп.): подано начерк життя і діяльності одного з «останніх могікан» Запорізької Січі, дякуючи якому знищене запорізьке козацтво відродилося в лиці чорноморського (кубанського) козацького війська. Брошура прикрашена художньою обгорткою і п'ятьма якісними ілюстраціями;

«*Оповідання про Тараса Шевченка*» О. Кониського (ціна 2 коп.) – короткий опис життя поета, що належить автору найкращої біографії Т. Шевченка. Брошура прикрашена трьома портретами Т. Шевченка, малюнком хати, в якій він провів дитинство, та його могили на березі Дніпра;

«*Розмова про сільське господарство. Кн. IV, виноград*» Є. Чикаленка (ціна 5 коп.). У брошурі відомий український популяризатор сільського господарства торкнувся питання виноградарства, – галузі, яка до того часу мало культивувалася в побуті селянства. У своїх порадах Є. Чикаленко ґрунтувався переважно на власному досвіді. Брошура ілюстрована 13-ма малюнками; допущена в бібліотеки навчальних закладів Міністерства землеробства і державного майна;

«*Розмова про сухоти на рогатій худобі*» С. Ваганова (ціна 3 коп.). Автор – спеціаліст з ветеринарії – знайомив читачів з питаннями про зв'язок між туберкульозом рогатої худоби та чахоткою, даючи ряд практичних порад щодо застережливих мір від переходу хвороби на людину. Брошура схвалена для бібліотек нижчих сільськогосподарських навчальних закладів Міністерства землеробства і державного майна;

«*Виговщина*» П. Куліша (ціна 2 коп.). У брошурі викладені події, пов'язані з гетьмануванням І. Виговського. Текст ілюстрований портретом гетьмана;

«*Оповідання про Богдана Хмельницького, – як визволив він Україну від неволі польської*» М. Комаря (ціна 8 коп.). Окрім портрету гетьмана Б. Хмельницького, малюнків його пам'ятника та місця поховання, в тексті брошури вміщені портрети інших відомих історичних діячів та ілюстрації до описаних подій;

«*Від чого вмерла Мелася, – оповідання про обклад*» Г. Коваленка (ціна 3 коп.) – «живий» опис однієї зі страшних тогочасних епідемічних хвороб – дифтерії, з викладенням способів її лікування та вказівкою на головні профілактичні заходи;

«Оповідання про Івана Котляревського» Б. Грінченка (ціна 3 коп.) – короткий начерк життя і характеристика літературної діяльності письменника; в тексті вміщуються портрет І. Котляревського, вигляд його могили та малюнок іменного пам'ятника в Полтаві [7, 85зв];

«Розмова про сільське господарство. Кн. III, сіяні трави, кукурудза та буряки» Є. Чикаленка (ціна 5 коп.). У брошурі міститься ряд практичних порад щодо культивування лугових і степових сінокосів, злакових і бобових трав, а також інших рослин, культивованих з кормовими цілями: кукурудзи, буряка, моркви та картоплі. Текст ілюстрований 7 малюнками. Перше видання брошури схвалене для навчальних закладів Міністерства землеробства і державного майна;

«Добра порада» М. Загірної (ціна 3 коп.): у формі «живої картини» з сільського життя ілюструється позитивне значення пасторського способу лікування страху води та згубні наслідки довіри сільським знахарям;

«Оповідання про Євгена Гребінку» Б. Грінченка (ціна 3 коп.) – коротка біографія та характеристика літературної діяльності відомого байкаря;

«Про пошесті, – від чого вони заводяться і як їх стерегтися» В. Імшенецького (ціна 3 коп.) – характеристика важливих епідемічних захворювань, практичні поради щодо їхньої профілактики;

«Розмова про сільське господарство. Кн. II, худоба – коні, скотина, свині та вівці» Є. Чикаленка (ціна 6 коп.): популяризація важливих свідчень із тваринництва, з описом порід коней, рогатої худоби, свиней і овець, а також з практичними порадами щодо догляду за ними; містяться адреси великих господарств, у яких культивуються ті чи інші породи. Текст ілюстрований 20 рисунками. Перше видання даної брошури премійоване Харківським товариством сільського господарства великою срібною медаллю, схвалено ученим комітетом Міністерства землеробства і державного майна та допущено Міністерством народної освіти в бібліотеки учительських семінарій, в учительські бібліотеки народних шкіл і в безкоштовні народні читальні [7, 86].

Детальний розгляд змісту брошур за перші кілька років існування Благодійного товариства дає підстави говорити про переважання видань сільськогосподарської тематики та популярних тем для сільського читача (з 19 брошур 7 – присвячені питанням агрономії, 6 – сільському побуту, 6 – суспільно-історичним аспектам).

Слід відзначити, що єдиною в кінці XIX – перші роки XX ст. урядовою інстанцією, в якій українська мова не вважалася «ворожою», було Міністерство хліборобства, члени якого дивилися на науково-популярну літературу об'єктивно, – як на корисний спосіб народної просвіти. Міністерство хліборобства допускало видані товариством книги до сільських шкіл. І лише у кінці 1901 р. Міністерство освіти також опублікувало циркулярну пропозицію попечителям навчальних округів про те, щоб книги хліборобського й технічного змісту, схвалені Міністерством хліборобства, допускалися у ті шкільні бібліотеки, що підпорядковувалися Міністерству народної освіти. Це дещо розширило тематичний репертуар україномовних видавництв, у тому числі й Благодійного товариства.

Брошури історичної тематики проходили досить складний шлях, перш ніж допускалися цензурними інстанціями до друку. Так, за спогадами П. Стебницького, перша, після тривалих заборон дозволена брошура на історичну тему, «Оповідання про Антона Головатого...» була зустрінута товариством як «весняна ластівка» (видрукувана тиражем у 15 тис. екз.), а популярна біографія Т. Шевченка, проведена через цензуру, – в 25 тис. екз. [14, 2].

У кінці 1904 р. члени Благодійного товариства надіслали до Міністерства внутрішніх справ записку про скасування цензурного закону 1876 р. Подання було підписане тодішнім головою Д. Мордовцем. Комітет міністрів звернувся з відповідними запитами щодо обґрунтування права на дозвіл використання української мови до членів Академії наук, професорів Київського та Харківського університетів, а також до Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Відповідь академіків була позитивною, однак урядовці не поспішали йти на поступки національній громадськості. Лише революційні події 1905 р. дещо послабили цензурний тиск щодо книговидавничих процесів. У нових суспільних умовах Благодійне товариство збільшило об'єми своєї продукції і розширило тематику видань. Так, із 1905 р. почали друкуватися брошури на громадсько-політичні теми; з 1906 р. товариство перевело власний друк із тодішнього правопису на звичайну фонетичну «кулішівку» [14, 3].

Засідання Правління товариства 17 червня 1905 р. постановило, що, у зв'язку з можливими державними змінами в Російській імперії, нагальним є питання ознайомлення українського народу з основними принципами конституційного державного устрою. З цією метою спеціальна комісія товариства рекомендувала видати ряд брошур, у яких аналізувалися б «1. основні положення конституційного устрою; 2. виборче право». На першу тему скласти брошуру виявив бажання М. Дубяга, на другу – вирішено скористатися готовою брошурою Квітки, яку він запропонував до послуг товариства. Крім того, на найближче майбутнє планувалися публікації на теми: народоправство на Русі та в Україні (О. Лотоцький); швейцарська конституція (О. Русов); нариси з визвольного руху на Заході (П. Стебницький, Я. Забіло) [8, 23в–3].

Рукописи, які розглядалися Правлінням товариства, рецензувалися, як правило, двома членами товариства. Після негативної рецензії рукописи або поверталися на доопрацювання авторам, або вказувалося на неможливість їхнього видання Благодійним товариством через ряд причин. Так, на доопрацювання неодноразово поверталися рукописи Марії Загірної (М. Грінченко) «Який був стан у Атенській державі», Б. Грінченка «Олександр Македонський», Г. Григоренка «Про Гарібальді» (протокол 17 червня 1905 р.), Хорольця (Черниш) «Про українську азбуку і читанку» (протокол 23 вересня 1905 р.). Через неможливість друку повернули рукописи Калениченка «Нелюдим», Гавриленка «Чи я ж винен» (протокол 17 червня 1905 р.), «Вірші» Бабенка (протокол 6 листопада 1905 р.) [8, 10]. Відмовлено Дем'янку у друці його рукопису «Про гній, попіл та компост» у зв'язку з тим, що автор хотів бачити свою брошуру, віддруковану російським правописом. Рукопис Соболя про парники також вирішено не друкувати, пораджено віддати його до Київської Просвіти (протокол 2 жовтня 1906 р.) [8, 30]. Відмовлено М. Котляревському у друці його брошури про шовківництво, яку автор бажав перекласти з російської на українську мову (протокол 2 жовтня 1906 р.) [8, 30зв].

Ряд видань, які отримали схвальні рецензії у Благодійному товаристві, заборонялися вищими цензурними інстанціями: рукописи «Про підземні багатства» О. Русова, «Петрусів сон» і «Лікарські поради» М. Левицького, «Оповідання про Вука Караджича» А. Вертельника, «Великий громадянин» М. Грінченко, «Як по чужих краях вибираються послы до Ради Державної» (протокол 23 вересня 1905 р.) [8, 53в–6]. Унаслідок цього громадські діячі змушені були неодноразово клопотати про дозвіл на друк.

Однак поряд із відмовами Благодійним товариством приймалося безліч рішень про видання рукописів: С. Єфремова «Мале та розумне», «Як годувати та доглядати малих дітей» (10 тис. екз.), «Під землею» (4 тис. екз.), «Серед виноградарів південної Франції» (4 тис. екз.), «Колумб» (5 тис. екз.), «Лінкольн» (4 тис. екз.) (червень 1905 р.) [8, 5],

«Товариські крамниці» Доманицького, «На громадській роботі» Дорошенка (вирішено обидва рукописи видрукувати у кількості 5 тис. екз. кожний), Ф. Уманця «Цікаві оповідання» (у 10 тис. екз.) (вересень 1905 р.) [8, 6]; «Петро Могила», «Перші українські князі», «Татари й Литва» Левицького, «Козаччина» Драгоманова (листопад 1905 р.) [8, 10]. Крім того, постановили видати 3 тис. екз. рукопису Василенка «Вжитки селян на Полтавщині», 5 тис. екз. букваря Потебні для школярів, 3 тис. екз. брошури Квітки «Виборове право (*Виборче – І. Д.*)», 5 тис. екз. брошури С. Русової «Виноградарство на півдні Франції», 5 тис. екз. брошури про Колумба (листопад 1905 р.) [8, 11–11зв].

У цілому, засіданням Правління від 2 січня 1906 р. з усіх 17 рукописів, наявних у «портфелі» Благодійного товариства, вирішено першочергово друкувати «Вжитки селянські» Василенка, «Про афінську державу», буквар Потебні, перероблений С. Русовою, «Оповідання про рослини», «Розмову про небо та землю», «Про холеру», «Як живе тіло людське», «Норвегія»; у другу чергу видати «Як друкуються книжки», «Оповідання про Вука Караджича», «Хімія», «Про кваліфікацію», «Бувальщина», «Під хвилями морськими», «Про Кривий Ріг» [8, 13зв].

На засіданні 27 травня 1906 р. члени Правління, вислухавши думку проф. М. Грушевського про необхідність видання брошур українською мовою на політичні теми, постановили видрукувати брошури: 1) про зібрання Державної думи; 2) чого бажала Державна дума від царя; 3) про кару на смерть; 4) про автономію; 5) про аграрне питання та ін. Згодилися скласти такі брошури сам М. Грушевський, О. Лотоцький, П. Стебницький. О. Русовим було пораджено запросити до підготовки цих праць Квітку з Києва та Жебуньова з Полтави, а також просити депутата Державної думи Чижевського [8, 26зв]. Була схвалена пропозиція запропонувати М. Могилянському підготувати брошуру на історико-етнографічну тематику з аналізом галицьких і буковинських підручників [8, 11].

Досить цікавим виявився факт підготовки до друку на політичну тему рукопису А. Снарського (А. Волинця). Так, на засіданні Правління 16 лютого 1906 р. обговорювалася підготовлена А. Снарським праця «Про участь народу у справах державних». Член Благодійного товариства Я. Забіло вказував на те, що вихід даної книги в україномовному перекладі може негативно відобразитися на її продажах, адже читач звик до російськомовного видання. Рецензент відзначав, що розділи по історії Греції і Риму так добре написані, що українському читачу обов'язково необхідно з ними ознайомитися. Поряд із цим, 8 і 9 розділи про Росію викладені з «централістської позиції, з точки зору Московської держави та зібрання Русі навколо Москви», унаслідок чого читач узагалі не побачить там місце України [8, 18]. На думку Я. Забіло, подібне трактування російської історії узагалі небажане серед українців. У результаті чого висловлено думку про необхідність друкування даної книги частинами, причому розділи по історії Греції та Риму потрібно друкувати без переробок; виділити розділи з історії Англії, Франції та Польщі; історію Росії викласти так, щоб яскраво відобразилася роль України та участь народу в державному управлінні [8, 18]. А. Снарський погодився на такі зміни.

У перші роки ХХ ст. членами Благодійного товариства також активно обговорювалося питання розширення видового репертуару продукції за рахунок друку навчальної літератури. Так, А. Комаров запропонував для видання товариству перекладений ним українською мовою підручник з арифметики. Товариство визвало доцільним видання посібників, і не лише перекладених з інших мов, а й оригінальних. За пропозицією Правління вирішено повідомити автора, що видання повинно бути не вузькоспеціалі-

зованим, а мати популярний характер (протокол 17 червня 1905 р.). Розглядалася можливою для друку й «Арифметика» О. Степовика (протокол 27 травня 1906 р.) [8, 28].

На засіданнях Правління товариства неодноразово обговорювалися й питання поліпшення поліграфічних аспектів друку. Так, 27 травня 1906 р. О. Лотоцький доповідав, що друкування кольорових обкладинок книг обійдеться дорожче у 1,5 рази порівняно з чорно-білими. У зв'язку з цим отримані від художника Маковського проекти кольорових обкладинок були відхилені як через високу фінансову собівартість, так і через малу рельєфність зображення [8, 25зв].

Як згадував О. Лотоцький, зниження видавничої діяльності Благодійного товариства припало на 1906 р., коли в Україні виникли «Просвіти», що займалися аналогічною роботою. Однак навіть у тяжкий для себе час організація видавала по 6-8 брошур щорічно (для порівняння: Петербурзький комітет грамотності – 39 брошур за 14 років / 2 – 3 брошури за рік, Київське товариство грамотності – 15 брошур за 7 років / 2 книги за рік, Харківське товариство – 68 книг / 6 – 7 щорічно, видавництво «Вік» – 4 – 5 брошур за рік, лише Б. Грінченко випускав по 7 – 8 брошур щороку) [13, 253].

О. Лотоцький найбільші труднощі у діяльності Благодійного товариства вбачав у тому, що воно ставило за мету видавати брошури науково-популярного або прикладного змісту, тоді як закон 1876 р. передбачав можливість видання лише белетристики. Тому досить складно було підібрати такий матеріал, який можна було би «втиснути» у ці рамки. Крім того, певні ускладнення виникали через те, що авторами брошур досить часто були особи, які або ніколи не писали українською мовою, або ж не були спеціалістами в певній галузі знань. У таких випадках доводилося детально переглядати мовно-стилістичну форму брошур або перевіряти кожний сумнівний факт поданої інформації [13, 253].

Однак, не дивлячись на ці та інші труднощі, загалом за 10 років роботи Благодійного товариства (1898 – 1908 рр.) ним було видано 56 популярних брошур різного змісту: I. Белетристика – 6 брошур; II. Життєписи видатних людей – 12; III. Хліборобство – 9; IV. Медицина, гігієна та ветеринарія – 6; V. Природознавство – 5; VI. Історія – 8; VII. Географія – 2; VIII. Економіка – 2; IX. Право – 4; X. Шкільні підручники – 2 [14, 3]. Станом на 1 січня 1909 р. товариством випущено 639 233 примірники поіменованих брошур на номінальну суму 41 205 крб.

З аналізу численних листів П. Стебницького [12], а також протоколів засідань Благодійного товариства [9] довідуємося про значне скорочення видавничої діяльності осередку й після 1910 р. Початок воєнних дій, мобілізація населення, тяжке економічне становище не сприяли процесам книгодрукування і книгопоширення. Проте, не дивлячись на це, товариство не припиняло роботу і продовжувало працювати у справі просвіти для народу. Так, протягом 1915-1916 рр. Правління товариства розглядалися наступні рукописи: переклад книги Лункевича «Чудеса общежития», «Минуле нашого півдня» (переклад із праці проф. М. Ростовцева, зроблений Л. Чикаленком), «Розмова про мову» С. Чикаленка, «Основи загальної географії» Калашова, «Український вертеп» А. Кісільова, «Про життя: твори св. Івана Златоустого», «Про минуле Подільського краю» К. Широцького, «Коліївщина» Ладиченка, «Духовні заповіді» Левицького та ін. [9, 11–22зв.].

На засіданні Правління 5 грудня 1916 р. заслухана доповідь Комісії підручників про необхідність видання в першу чергу посібників для нижчих шкіл і перших трьох класів середніх навчальних закладів, для чого, на думку членів комісії, достатньо було передрукувати Закон Божий Опатовича (? – І. Д.), Буквар Невадовського, Читанку Чер-

касенка й Арифметику Степовика; а із нових – Посібник для вчителя по малюванню та Методику. За допомогою у складанні таких підручників вирішено звернутися до авторів – Слатьова (? – *І. Д.*) (з малювання і креслення), Г. Голоскевича (української граматики), І. Тимченка (синтаксису та російської граматики), М. Грушевського або Слюсаренка (історії України та Росії), С. Русової (географії), Степовика (зоології та ботаніки), складання хрестоматій з історії та словесності доручити Слюсаренку [9, 223в]. Натомість самій Комісії підручників було рекомендовано напрацювати проект звернення до авторів і товариства, обговорити питання гонорарів і премій за підручники, зробити про це доклад Правлінню, яке мало організувати Фонд рідної школи. Питання про школи на окупованих територіях Галичини і Буковини вирішено передати до функціонуючої при товаристві Комісії підручників [9, 23].

У цілому ж, протягом 1915 р. Правління видрукувало брошуру Лункевича «Как идёт жизнь в человеческом теле», в перекладі В. Чикаленко під назвою «Життя людського тіла» (5 тис. екз.) [10, 3–33в]. Після розпродажу брошури В. Доманицького «Смерть за правду» Правління передрукувало її другим виданням у кількості 5 тис. екз., присвятивши їй вихід до ювілею Яна Гуса.

У зв'язку з нестачею літературного матеріалу для видань Правлінням у 1915 р. було визначено ряд тем, що потребували розробки: 1) закордонна Україна; 2) Київ; 3) Шевченко; 4) театр в Україні; 5) освіта в Україні; 6) Європа та європейці; 7) Україна та українці; 8) історія української літератури; 9) українська мова; 10) хліборобство в Україні; 11) промисловість, торгівля і комунікація в Україні; 12) політична економія; 13) нові земельні закони; 14) місцевий суд; 15) закони про робітників; 16) рідний край (*краснавество* – *І. Д.*). До розробки даних тем у формі популярних брошур були залучені С. Русова, С. Єфремов, А. Ніковський, Д. Дорошенко, В. Прокопович та ін.) [10, 4]. У цьому ж році товариством видрукувано у кількості 15 тис. екз. ілюстрований каталог усіх попередніх видань товариства з коротким викладом змісту кожної брошури. Каталог через посередництво Українського книжкового магазину розсилався по країні, внаслідок чого популяризувалися видання товариства та надходили замовлення на ті чи інші брошури. Даний каталог виявився популярним і в середовищі кооперативів, які активно робили замовлення на окремі видання.

Як і раніше, Правління жертвувало праці на благодійні та просвітницькі цілі, переважно для безкоштовної роздачі пораненим, а також для влаштування бібліотек при лазаретах. Усього, через посередництво Українського книжкового магазину в Санкт-Петербурзі, роздано та розіслано безкоштовно за період з 1 липня 1914 р. по 1 січня 1916 р. 12 634 екз. різних видань товариства. Крім безкоштовної роздачі Правління в окремих випадках надавало видання на пільгових умовах, зі знижкою 50 – 75 % тим покупцям, які купували книги з метою благодійництва. Всього на таких умовах у 1915 р. через посередництво української книгарні продано 621 екз. різних брошур на суму 40 руб. 60 коп. [10, 5]. При товаристві діяли: Фонд імені І. Я. Череватенка; Фонд у пам'ять звільнення селян; Фонд імені О. Русова; Фонд на видання брошур по кооперації; Капітал колишньої київської «Просвіти»; загальний видавничий фонд; Фонд Б. Грінченка; Фонд К. Прокоповича; Фонд М. Драгоманова; Фонд видання дитячих книг; Фонд Є. Грибинука на спорудження в Києві народного дому імені Шевченка [10, 8].

Висновки. Отже, «Благодійне товариство з видання загальнокорисних і дешевих книг» стало на теренах Російської імперії одним з небагатьох, якому вдалося втриматися у бурхливому вирі суспільного життя початку ХХ ст., окрім того, значно розгорнути

Демуз І. Книжкова продукція і тематичний репертуар...

свою діяльність і зробити вагомий внесок у національне книгодрукування і розповсюдження друкованої продукції серед населення України. Тематичний репертуар товариства охоплював досить широкий спектр: брошури на сільськогосподарські, економічні, громадсько-політичні, історичні теми, белетристика тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Благодійне_товариство_видання_загальнокорисних_і_дешевих_книг. – Назва з екрану.
2. Демуз І. Діяльність «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» (1898 – 1908) / І. Демуз // Наукові записки з української історії : Зб. наук. ст. – Вип. 23. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 73–81.
3. Демуз І. Діяльність «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» (1909 – 1918) / І. Демуз // Часопис української історії / [за ред. д.і.н., проф. А.П. Коцура]. – К., 2010. – Вип. 18. – С. 31–37.
4. Демуз І. На чолі Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг / І. Демуз // Миронець Н., Піскун В., Старовойтенко І. Петро Стебницький в українському національному житті (до 150-річчя від дня народження) : Монографія. – К., 2013. – С. 65–74.
5. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901 – 1914 роки) / Дмитро Дорошенко. – Вінніпег, Манітоба : Накладом видавничої спілки Тризуб, 1949. – 167 с.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 244 : Особовий фонд П. Я. Стебницького. – Од. зб. 368. – Устав «Благотворительного общества издания общепользешных и дешёвых книг». 19 листопада 1898 р. 5 арк.
7. ІР НБУВ. – Ф. 244 : Особовий фонд П. Я. Стебницького. – Од. зб. 369. – Документи «Благодійного товариства» : офіційно-розпорядча документація, списки членів товариства, діловодна та фінансова документація, майново-господарчі документи, список матеріалів «редакційного портфеля» та ін. 1899-1917 рр. 86 арк.
8. ІР НБУВ. – Ф. 244 : Особовий фонд П. Я. Стебницького. – Од. зб. 370. – Журнал засідань Правління «Благодійного товариства». 17 червня 1905 р. – 11 грудня 1909 р. 91 арк.
9. ІР НБУВ. – Ф. 244 : Особовий фонд П. Я. Стебницького. – Од. зб. 371. – Протоколи засідань Правління «Благодійного товариства». 20 лютого 1915 р. – 5 грудня [1916 р.]. 24 арк.
10. ІР НБУВ. – Ф. 244 : Особовий фонд П. Я. Стебницького. – Од. зб. 372. – Звіт «Благодійного товариства» за 1915 р. 1916. 12 арк.
11. Корнієвська О. В. Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книг [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України : Т. 1 : А-В / [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.] НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2003. – 688 с.
12. Листування П. Я. Стебницького / [упор., вступ. ст. і комент. І. О. Демуз] ; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Корсунь-Шевченківський : ФОП Гаврищенко В. М., 2011. – 249 с.
13. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 2 / Олександр Лотоцький. – Видання Української православної церкви в США. – 1966. – 488 с.
14. Стебницький П. Десять літ / Петро Стебницький // Рада. – 1909. – № 154, 9 липня. – С. 2–3.
15. Степченко О. П. До історії видання Шевченкового «Кобзаря» Санкт-Петербурзьким «Благодійним товариством видання загальнокорисних та дешевих книг для народу» / О. П. Степченко // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2014. – Вип. 18. – С. 566–575.

REFERENCES

1. Blahodiine tovarystvo vydannia zahalnokorysnykh i deshevykh knykh [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : https://uk.wikipedia.org/wiki/Blahodiine_tovarystvo_vydannia_zahalnokorysnykh_i_deshevykh_knykh. – Nazva z ekranu.
2. Demuz I. Diialnist «Blahodiinoho tovarystva z vydannia zahalnokorysnykh i deshevykh knykh» (1898 – 1908) / I. Demuz // Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii : Zb. nauk. st. – Vyp. 23. – Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2009. – S. 73–81.

3. Demuz I. Diiialnist «Blahodiinoho tovarystva z vydannia zahalnokorysnykh i deshevykh knyh» (1909 – 1918) / I. Demuz // Chasopys ukraïnskoi istorii / [za red. d.i.n., prof. A.P. Kotsura]. – K., 2010. – Vyp. 18. – S. 31–37.

4. Demuz I. Na choli Blahodiinoho tovarystva z vydannia zahalnokorysnykh i deshevykh knyh / I. Demuz // Myronets N., Piskun V., Starovoitenko I. Petro Stebnytskyi v ukraïnskomu natsionalnomu zhytti (do 150-richchia vid dnia narodzhennia) : Monohrafiia. – K., 2013. – S. 65–74.

5. Doroshenko D. Moi spomyny pro davnie-mynule (1901 – 1914 roky) / Dmytro Doroshenko. – Vinnipeh, Manitoba : Nakladom vydavnychoi spilky Tryzub, 1949. – 167 s.

6. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho (dali – IR NBUV). – F. 244 : Osobovy fond P.Ia. Stebnytskoho. – Od. zb. 368. – Ustav «Blahotvorytelnoho obshchestva yzdannia obshchepoleznykh y deshëvykh knyh». 19 lystopada 1898 r. 5 ark.

7. IR NBUV. – F. 244 : Osobovy fond P. Ya. Stebnytskoho. – Od. zb. 369. – Dokumenty «Blahodiinoho tovarystva» : ofitsiino-rozporiadcha dokumentatsiia, spysky chleniv tovarystva, dilovodna ta finansova dokumentatsiia, mainovo-hospodarchi dokumenty, spysok materialiv «redaktsiinoho portfelia» ta in. 1899-1917 rr. 86 ark.

8. IR NBUV. – F. 244 : Osobovy fond P. Ya. Stebnytskoho. – Od. zb. 370. – Zhurnal zasidan Pravlinnia «Blahodiinoho tovarystva». 17 chervnia 1905 r. – 11 hrudnia 1909 r. 91 ark.

9. IR NBUV. – F. 244 : Osobovy fond P. Ya. Stebnytskoho. – Od. zb. 371. – Protokoly zasidan Pravlinnia «Blahodiinoho tovarystva». 20 liutoho 1915 r. – 5 hrudnia [1916 r.]. 24 ark.

10. IR NBUV. – F. 244 : Osobovy fond P.Ia. Stebnytskoho. – Od. zb. 372. – Zvit «Blahodiinoho tovarystva» za 1915 r. 1916. 12 ark.

11. Korniiëvska O. V. Blahodiïne tovarystvo vydannia zahalnokorysnykh ta deshevykh knyh [Elektronnyi resurs] // Entsyklopediia istorii Ukrainy : T. 1 : A-V / [redkol. : V. A. Smolii (holova) ta in.] NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – K. : V-vo «Naukova dumka», 2003. – 688 s.

12. Lystuvannia P. Ya. Stebnytskoho / [upor., vstup. st. i koment. I. O. Demuz] ; DVNZ «Pereiaslav-Khmelnyskyi derzhavnyi pedahohichniy universytet imeni Hryhoriia Skovorody». – Korsun-Shevchenkivskiy : FOP Havryshenko V. M., 2011. – 249 s.

13. Lototskyi O. Storinky mynuloho. Ch. 2 / Oleksandr Lototskyi. – Vydannia Ukraïnskoi pravoslavnoi tserkvy v SShA. – 1966. – 488 s.

14. Stebnytskyi P. Desiat lit / Petro Stebnytskyi // Rada. – 1909. – № 154, 9 lystnia. – S. 2–3.

15. Stepchenko O. P. Do istorii vydannia Shevchenkovoho «Kobzaria» sankt-peterburzkym «Blahodiïnym tovarystvom vydannia zahalnokorysnykh ta deshevykh knyh dlia narodu» / O. P. Stepchenko // Rukopysna ta knyzhkovna spadshchyna Ukrainy. – 2014. – Vyp. 18. – S. 566–575.

Статтю подано до редакції 08.03.2016 р.